

SINXRON TARJIMA TARIXI VA UNING HAYOTIMIZDAGI O‘RNI

Toshboyev Maxmudjon

*1-kurs Magistratura bo‘limi Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik tarjima yo‘nalishi
O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti*

Tarjima tarixi juda qadim zamonlardan boshlanadi. Qadim zamonlardan buyon turli tillarda so‘zlashuvchi xalqlar bir-birlari bilan muomala qilganlarida tarjimon (tilmoç) orqali ish bitkazganlar. Tarjimonsiz ish bitirish qiyin bo‘lgan. Savdo-sotiq ishlarida, diplomatik munosabatlar va madaniy aloqalarda hamma vaqt tarjimaga zarurat tugilgan. Qadim zamonlardan beri xalqlar o‘z tarjimonlariga katta hurmat bilan qaraganlar. Ularning nomlari tarix sahifalarida abadiy yozilib qolgan. Tarjima tarixi madaniyat, san‘at, adabiyot tarixi bilan chambarchas bog‘langan. Biror-bir xalq o‘z qobig‘ida, o‘z-o‘zicha rivojlanolmaydi. U boshqa xalqlarning yutuqlari, tajribalarini o‘zlashtirgan va rivojlantirgan holda yuksaladi. Ma‘lumki, jahon tamaddunining beshigi Sharq hisoblanadi. Aleksandr Makedonskiy Sharqni istilo qilganda qadimgi Hindistonda rivojlangan tabiiy fanlarning yutuqlari, ko‘hna Eron madaniyati tajribalarini o‘zlashtirib, G‘arb ilm-fani va madaniyatini muvaffaqiyatlarini o‘zaro omuxta qilgan holda Yunonistonda antik davr uyg‘onishi sodir bo‘ldi. Ikki ming yil muqaddam yunonistonlik Liviy Andronik buyuk Gomerning “Odissey”ini lotin tiliga o‘girgan. Bu bilan u amaliy tarjimachilik faoliyatiga asos solibgina qolmay, balki birinchi bo‘lib tarjima nazariyasining og‘ir masalalariga duch kelgan ham. Biroq, Yevropada tarjima muammolari faqat VIII–IX asrlardan boshlab chinakamiga e‘tiborni torta boshladi. Bu davrda tarjimashunoslik fan sifatida endigina bolalik davrini o‘tay boshlagan edi. Tarjimoni ilmiy idrok qilish masalasi bilan ming yillardan buyon shug‘ullanib kelinayotgan bo‘lishiga qaramasdan, hanuzgacha chin ma‘nodagi tarjimashunoslik o‘z o‘rnini topgan emas. Tarjimashunoslik sohasidagi salmoqli ilmiy tafakkur ayniqsa XX asrning ikkinchi choragida tez rivoj topa boshladi.

Tarjima ijrosiga ko‘ra yozma va og‘zaki turlarga bo‘linadi. O‘z navbatida, yozma tarjima xarakteriga ko‘ra:

- badiiy asarlar;
- ilmiy adabiyotlar;
- rasmiy-idora hujjatlari;
- publisistik materiallar;
- kinofilmlar tarjimasiga bo‘linadi.

Og‘zaki tarjima ham keng tarqalgan bo‘lib, davlat rahbarlari o‘rtasidagi xalqaro ahamiyatga molik siyosiy-iqtisodiy mavzudagi o‘zaro fikr almashuvlardan tortib, oddiy suhbatgacha bo‘lgan katta doirani qamrab oladi. Og‘zaki tarjima ham xarakteriga ko‘ra:

- sinxron tarjima;
- ketma-ket tarjima;
- tushuntirib berish;
- o‘qib tarjima qilib berish;
- o‘qib gapirib berish;
- eshitib gapirib berish kabilarga bo‘linadi.

Bu tarjima sohalari orasida eng qiyin shakl bu sinxron tarjimadir. Ilk sinxron tarjima tarjibasi 1928-yilda VI Komintern Kongressida bo'lib o'tgan. O'sha davrda telefonlar yo'q edi. So'zlovchining nutqi to'g'ridan to'g'ri tarjimonning quloqlariga yetib borar edi. Ilk kabina va naushniklar 1933-yil Kominternning ijro etuvchi 13-yalpi majlisida paydo bo'lgan. Sinxron tarjima Birinchi jahon urushi paytida vujudga kelgan. O'sha davrda fransuz tili xalqaro til hisoblangan va muhim xalqaro uchrashuvlar Fransiyada bo'lib o'tgan. Birinchi jahon urushi davrida tarjimonlar ko'magiga muhtoj bo'lgan yuqori martabali Amerika va Britaniyalik muzokara olib boruvchi shaxslar fransuz tilini bilmasdilar. Ayniqsa, Nuremberg (Nuremberg) va Tokio (1946-1968) sud jarayonlaridan so'ng konferensiya tarjimasi keng qamrovli bo'lib ketdi. Rossiyaning Moskva shahrida bo'lgan bir guruh sinxron tarjimonlari Nuremberg sud jarayonlariga xizmat ko'rsatuvchi konferensiya tarjimonlarining guruhini tuzdi va boshqalari Yaponiya urush jinoyatchilari ustidan bolgan Tokio sud jarayonlarida qatnashdi. Ana shu dastlabki konferensiyalarda ishlagan tarjimonlar ilk sinxron tarjimonlar sifatida ish bajargan. Ular Chet tillar harbiy instituti (1942-yil Chet Tillari Moskva pedagogika Institutining Harbiy Departamentiga asoslangan holda tashkil qilingan)ning yosh bitiruvchilari edi. Ular u yerda harbiy yozma va og'zaki tarjimonlar sifatida mashq qilganlar.

Tarjimonlarning mashq jarayonlarida Moskva universiteti va Falsafa instituti, shuningdek, Tashqi vazirlik a'zolari va chet davlatlar bilan madaniy aloqalar jamiyati xodimlari qatnashganlar. 1952-yil Moskvada o'tgan halqaro iqtisodiy konferensiya majlisida 50 ta sinxron tarjimon xizmat ko'rsatgan. Konferensiya oltita – rus, ingliz, fransuz, nemis, ispan va xitoy tillarida olib borilgan.

1962-yildan beri Moskvadagi Birlashgan Millatlar Tillar bo'yicha tayyorlov kursi, Chet el Tillari Moskva tilshunoslik universiteti qoshidagi har yili 5 tadan 7 tagacha sinxron, konferensiya tarjimonlari tayyorlaydigan maktab Rossiya Birlashgan Millatlar Kotibiyati kabinasi Nyu York va Venaga tarjimonlar tayyorlab beradi. 10 yildan so'ng, 1971-yilda aynan shu kollejdagi yuqori yozma va og'zaki tarjimonlar maktabining bakalavrlari sinxron, konferensiya tarjimonlarini tayyorlaydigan 2 yillik kursini taqdim etdi. Hozirda bu keng tarzda faqatgina konferensiya emas, balki radio va televideniya dasturiarida ham qo'llanilyapti.

Shunday qilib, sinxron tarjima darslari ko'p kanalli magnitofonning yaratilishidan so'ng boshlangan va 60-yillar oxirlari va 70-yillar boshlarida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borildi (Xenri Barek (AQSH), D. Gerver (Angliva), I.A. Zimnaya (Rossiya) va boshqalar). 1960 va 1970-yillarning boshlarida ba'zi ruhshunoslar va tilshunoslar sinxron tarjima aspektlari ustida ruhiy va tilshunoslikning bir qancha tajribaviy tarjima darslariga qiziqib qolishdi va asosiy tilning har xil usullari, qabul qilish tezligi, xabar olingan vaqt o'rtasidagi va o'zga tilga o'girilish vaqti o'rtasidagi vaqt shovqin, nutq yetib kelishdagi to'xtashlar kabi masalalarni o'rganishgan. Hozirgi kunda o'zbek tilidan ingliz tiliga va ingliz tilidan o'zbek tiliga sinxron tarjima qilish metodlari va nazariyalari ustida yetarli darajada ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda va bu biz kelajak avlod oldiga salmoqli vazifalarni yuklaydi.

Sinxron tarjima katta anjumanlar, konferensiyalar, xalqaro miqyosdagi uchrashuvlarda til bilmaydigan ishtirokchilar uchun amalga oshiriladi. Sinxron tarjimada, tarjimon tarjima qilish kabinasida o'tiradi va naushnik (quloq eshitgich) orqali so'zlovchini tinglaydi, so'ng tinglash chog'ida mikrofon orqali tarjima qiladi. Konferensiya xonasidagi delegatlar asosiy tilni naushnik orqali tinglashadi.

Sinxron tarjimon imo-ishoralar orqali ham bajariladi (kar va soqovlar uchun). So'zlangan tildan imo-ishora tiiga tarjima qilinadi. Imo-ishorada tarjimonlar kabinada o'tirishmaydi: ular so'zlovchini ko'ra oladigan va boshqa qatnashchilarga ko'rina oladigan konferensiya xonasida turishadi. Pichirlab tarjima qilish sinxron tarjimaning shunday shakli, bunda, tarjimon konferensiya xonasining kabinasida emas, balki tarjima kerak bo'lgan delegatning ortida o'tiradi va nutqning asosiy mazmunini delegatning quloqlariga pichirlaydi. Spiker nutqini to'xtatmasdan, nutqni tinglovchilarga yetkazadigan tarjimon bir vaqtning o'zida talqin qilishning eng katta afzalligi – yuqori samaradorlik, sinxron interpretatsiya, tinglovchining nutqni to'liq tushunishidan foydalanganda, spikerni ma'ruzachi fikrlarini ta'sir qilmasdan yoki uzib qo'ymasdan muvofiq so'zlashni ta'minlaydi. Sinxron tarjima qilish bugungi kunda dunyoda tarjima qilishning keng tarqalgan usuli bo'lib, odatda rasmiy xalqaro konferensiyalar uchun ishlatiladigan kuchli ilmiy va professional xususiyatga ega. Bugungi kunda xalqaro konferensiyalarning 95% bir vaqtning o'zida talqin qilinishiga asoslangan. Sinxron tarjimalar xarakteristikasining xususiyati shundaki, tarjimon tinglayotgan va tarjima qilayotganda gapiruvchi doimo gapiradi, asl va tarjima o'rtasidagi o'rtacha oraliq esa 3-4 sekundda, 10 sekunddan ortiq vaqtgacha.

Tarjimonlar tarjima ishini bajarish uchun faqat ikkala jumla o'rtasidagi farqni ishlatadilar, shuning uchun tarjimonning sifat talablari juda yuqori. Bir vaqtning o'zida tarjima qilish sinxron tarjima deb ham ataladi. Bir vaqtning o'zida tarjima qilish vaqtinchalik translyatsiya qilishning bir turidir va bu vaqt juda cheklangan. Tarjimonni manba tilida gapirishni talab qiladi, mavjud mavzudagi bilimlar yordamida bir vaqtda so'zlashuvni manba tilini oldindan bilish, tushunish, xotira, konvertatsiya qilish va maqsadli tilni rejalashtirishni tezda bajarish, tashkilotni ifoda qilish, monitoring va tuzatish, sinxronlash maqsad til tarjimasi, shuning uchun sinxron tarjima bir vaqtning o'zida tarjima deb ataladi. Sinxron interpretatsiya ta'sirli talqin qilish ko'nikmalariga ega bo'lgan turli xalqaro konferensiyalarda tarjimonlar energiya yetishmovchiligi va mushaklarning oqibatida yuzaga kelgan bu ko'p vazifalarni (multi-tasking) o'zaro bog'lash, E'tiborni taqsimlashning qiyinchiliklari, tinglash va parallel gapirish, yuqori darajali yulduzning manba spikeri bilan bir xil bo'ladi. AICC (Xalqaro Konferensiya Talqinlar Assotsiatsiyasi) ning qoidalariga muvofiq, tarjimon Konferensiya tarkibining 80 ta tarjimasi tarjima qilingan (90 so'z bir xil tarjimon tomonidan tarjima qilingan) bo'lsa malakali hisoblanadi. Albatta, 100% ko'pchilik juda tez gapiradigan va faqat o'z nutqlari haqida gapirganda, tarjimonlar o'z bilimlari va tajribalarini eng yaxshi shaklda qo'llash uchun safarbar qilishlari kerak, chunki aunan shu jarayon sinxron interpretatsiya deyiladi. Natijada, ataylab sekinlashtirgan va tarjimonlarga g'amxo'rlik ko'rsatgan spikerlar juda ko'p emas edi, bu esa amaliyotchilarning sifatiga juda katta talablar qo'ydi.

Tarjimonning bu shakllardan foydalanishi konferensiya muhitida chegaralanmagan. Sinxron tarjima, misol uchun katta konferensiyalarda, forumlarda ishlatiladi va pichirlab tarjima qilish biznes uchrashuvlarda ishlatilishi mumkin. Ayni vaqtda tarjima qilish tarjimonlar odatda "quti" deb nomlanadigan ovozli xonada o'tiradigan maxsus sinxron tarjima uskunalaridan foydalanadi, shuning uchun tarjimonlar dastak tilidagi dinamik uzluksiz nutqni eshitish uchun bir vaqtning o'zida eshitish vositasi orqali bir vaqtning o'zida mikrofonga deyarli sinxronlangan ma'ruzachi barcha axborot mazmunini maqsadli tilga to'g'ri va to'liq tarjima qilib, uning mikrofon

orqali etkazib berish orqali ifodalashini bildiradi. Tarjima xizmatlariga muhtoj bo'lgan ishtirokchilar qabul qiluvchi qurilma orqali kerakli til kanaliga moslashishi va quloqqa mos keladigan eshikni tinglashlari mumkin. Garchi bu ixtisoslashgan kasb "Konferensiya tarjimoni" deb nomlansa-da, u tashqi ishlar, uchrashuv va muzokaralar, biznes faoliyati, matbuot, ta'lim va o'qitish, televizion eshittirish, xalqaro arbitraj va boshqa sohalarida keng qo'llaniladi. Ikkita tarjima usullaridan foydalanish nuqtai nazaridan muqobil izohlashlar diplomatik uchrashuvlar, ikki tomonlama muzokaralar, tashriflari, sinxron interpretatsiya kichik konsultatsiyalar, matbuot intervyularlari, sud va sud jarayonlari, banket nutqlari, matbuot anjumanlari va bir qator kichik seminarlar va uchrashuv vaqtini egallamaydigan afzalliklari tufayli sinxron interpretatsiya, turli xil xalqaro anjumanlarda keng qo'llaniladigan konferensiya talqinining eng keng tarqalgan usuliga aylandi. Rasmiy xalqaro ko'p tilli konferensiyalar, shuningdek, xalqaro tashkilotlar (masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Yevropa Ittifoqi) deyarli barchasi standart tarjima modelini qabul qildilar. Birlashgan Millatlar Tashkilotida alifbo tartibida, arab, xitoy, ingliz, fransuz, rus va ispan tillarida faqat 6 ta rasmiy til mavjud. 6 til ham bir xil kuchga ega va delegatlar gapirganda ulardan birini tanlashi mumkin. Birlashgan Millatlar Tashkilotining barcha rasmiy uchrashuvlarida, arab, xitoy, ingliz, fransuz, rus va ispan kabi 6 ta tilda "bir vaqtning o'zida talqin qilinishi" joyida so'zlashuvlar amalga oshiriladi. Rasmiy hujjatlar, jumladan, muhim bayonotlar 6 ta tilda chop etilishi kerak, har bir rasmiy uchrashuv 6 ta tilga tarjima qilinishi kerak. Qiyin tarjima vazifasini bajarish uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotining Kotibiyatida Konferensiya xizmatlari boshqarmasi tomonidan boshqariladigan katta tarjima guruhlari mavjud. Tarjima va tarjimadan tashqari, ikkitasi 470 dan ortiq kishini tashkil etadi, ularning har biri bo'limning Tarjima va konferensiya bo'limi va Tarjima bo'limi uchun javobgardir. Konferensiya tarjimonlari, o'z navbatida, ular tarjima qilayotgan delegatlar o'rnida bo'lib qolishadi. Ular birinchi shaxs, delegat nomidan gapiradi. "U dediki, o'ylashicha, bu yaxshi fikr ekan" kabi gaplarni tarjima qilmaydi. Konferensiya tarjimoni delegatning gapirish ohangiga tushgan holda tarjima qilishi lozim. Konferensiya tarjimoni nutqning qanday davomiylikda bo'lishiga qaramasdan uni tarjima qila olishi kerak. Ular tarjima texnologiyasini o'rganib olgan bo'lishlari lozim. Amaliyotda, agar tarjimonlar 5 daqiqalik nutqni qoniqarli deb xisoblashsa, ular har qanday davomiylikdagi nutqni tarjima qila olishlari zarur.

Konferensiya tarjimonlari aniq vaqtda ishlaydilar. Hattoki ketma-ket tarjima chog'ida ham ular so'zlovchi gapini tugatgandan so'ng tezda harakatga tushishlari va ularning tarjimasi tez va maqsadga muvofiq bo'lishi kerak. Bu shuni anglatadiki, tarjimonlar faqatgina taxlil va fikrlarni qayta sintez qilishga emas, balki juda ham tez bajarish qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak.

Hozirgi kunda sinxron tarjima mahsus moslamalar bilan bajarilyapti: delegatlar kabinada so'zlanayotgan gapni naushnik orqali tinglab o'tirgan tarjimonlarga to'g'ridan-to'g'ri mikrofondan gapirishadi: tarjimonlar tarjimoni eshitishni istayotgan, naushnik kiyib olgan delegatlarga mikrofon orqali tarjima qilishadi. Ba'zi hollarda moslamalar mavjud bo'lmasa ham, sinxron tarjima pichirlash orqali amalga oshiriladi. Qatnashchilardan biri so'zlaydi va bir vaqtning o'zida tarjimon tarjima xizmatini talab qiluvchi bir yoki ko'pi bilan ikki insonning quloqlariga pichirlab tarjima qiladi.

Shu ayonki, sinxron tarjimaga ketma-ket tarjimaga qaraganda kamroq vaqt sarflanadi. Bundan tashqari, sinxron tarjima bilan ko'p tillilik tarjimoni ta'minlash

imkoni ko'proqdir, xuddi olti tillilik (BMT) yoki yetti tillilik (Yevropa jamiyati)ga o'xshab. Ushbu imkoniyat berilgach va xalqaro tashkilotlar orasidagi hamkorlik kengaygach, ko'proq tarjimalar sinxron tarzda qilinmoqda.

Ko'rilganidek, sinxron tarjima va ketma-ket tarjima konferensiya va boshqa tadbirlarda foydalaniladi. Tarjimon notiqning nima qilayotganiga emas, nima so'zlayotganiga ahamiyat beradi. Tarjimon va tinglovchilar uchun maxsus jihozlar mavjud. Sinxron tarjima bir qancha darajalardan iborat bo'lib, ularning har birining bir necha pog'onalari bor. Ulardan eng muhimi: moslashtirish, muqobilini izlab topish, qaror toptirish va ijro etish. Agar asliyat tilida gapirish ohangi sekinroq bo'lsa, tarjima qilinayotgan tilda ham shu ohang saqlanishi lozim. Ketma-ket tarjimada tarjimon so'zlovchini keyingi so'zini kutib turishi lozim. Bu juda qulay va oddiy tarjima usulidir.

Xo'sh, siz lug'atsiz tarjima qila olmaysiz, shundaymi? Hech bir tarjimon lug'atsiz muhim bir matnni tarjima qila olmaydi. Mohir tarjimon uning ma'nosini aytib bera oladi, biroq izohsiz to'liq tarjimaga yetishmoqchi bo'lsangiz, lug'atlarga murojaat qilishingizga to'g'ri keladi. Istalgan yirik lug'atlarda bir so'zning o'rtacha 3-4 ma'nosi beriladi. Nima sababdan tarjima dasturi emas, qilingan mukammal tarjima afzalroq? Chunki tillar ko'p ma'nolilikka boy. Muayyan tildagi har bir so'zning birdan ortiq ma'nosi bor, ulardan foydalanish esa vaziyatga bog'liq. Ingliz tilidagi har bir so'zni o'zbek tilidagi varianti bilan oddiygina bog'lab qo'ya olmaysiz. Ma'noning mosligini faqatgina inson ongi seza oladi. Kompyuterda bunday qobiliyat yo'q, u faqat so'zning o'zinigina chiqara oladi. Bu inson tarjimasi va tarjima dasturi o'rtasidagi farqdir, to'g'ri tarjimani yuzaga chiqarishda kompyuterlar insonlar bilan musobaqalasha olmasligining yana bir sababidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M.A. Abduvaliyev, M.M. Yaqubova "Tarjima nazariyasi" – Andijon – 2017.
2. I. G'afurov, O. Mo'minov, N. Qambarov "Tarjima nazariyasi" "Tafakkur Bo'stoni" Toshkent – 2012.
3. E. Ochilov., Tajima nazariyasi va amaliyoti. – T., 2012.
4. "Tarjima masalalari" maqolalar to'plami – T., 2012.
5. <http://library.navoiy-uni.uz/files/tarjimashunoslik.pdf>.